

СКЛАДНІ ПРИКМЕТНИКИ З ЧИСЛІВНИКОВОЮ ОСНОВОЮ В ДАВНЬОУКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

У статті здійснено семантико-структурний аналіз складних прикметників з першою числівниковою основою, виявлених у пам'ятках давньорусько-української мови XI – XIII ст. Охарактеризовано семантику, основні структурні моделі та стилістичні особливості таких похідних.

Ключові слова: семантика, структурний тип, складні прикметники, композити, числівникова основа.

Коца Р. А. Сложные прилагательные с основой числительного в древнеукраинском языке. – Статья.

В статье осуществлен семантико-структурный анализ сложных прилагательных с основой числительного, обнаруженных в памятниках древнеукраинского языка XI – XIII вв. Проанализированы семантика, основные структурные модели и стилистические особенности таких производных.

Ключевые слова: семантика, структурный тип, сложные прилагательные, композиты, основа числительного.

Kotsa R. O. The compound adjectives with the numeral component in the Old Ukrainian language. – Article.

The semantic and structural analysis of the compound adjectives with the first numeral component fixed in Ukrainian monuments of the 11-13th centuries are performed in this article. Semantics, main structural types and stylistic features of such derivatives are described.

Key words: semantics, structural type, compound adjectives, composites, numeral component.

Постановка проблеми. Життєдіяльність людини передбачає активне дослідження об'єктивних закономірностей навколишньої дійсності, отримання й нагромадження знань. Адже процес оволодіння таємницями буття є виразом вищих прагнень творчої активності розуму, що становить велику гордість людства. Результатом когнітивної діяльності людини є кількість, оскільки все у світі має свій розмір, форму, величину тощо. Це одна з найзагальніших властивостей буття, яка, на думку Т.Б. Лукінової, є «необхідним елементом пізнання дійсності, а число й величина, у яких конкретизується кількісна визначеність світу, – невід'ємні складники його практичного освоєння, усієї активної діяльності цивілізованої людини» [7, с. 7].

У процесі пізнання людиною навколишньої дійсності онтологічна кількість, на думку О.С. Тіори, відображається у свідомості як відповідна понятійна категорія, яка, у свою чергу, знаходить вираження в мові, утворюючи мовну категорію кількості [14, с. 115]. Остання проявляється у двох аспектах – нумеративності, засобу вираження у мові поняття числа, і квантитативності, котра, власне, і є мовним відображенням когнітивної діяльності людини. Вони принципово відрізняються одна від одної. С.О. Швачко, зокрема, стверджує, що, на відміну від квантитативності, котра притаманна ряду мовних одиниць, нумеративність реалізується лише в корпусі числівників, адже кожному числівнику притаманна сема числа, і, таким чином, діахронічна пам'ять числівників синкретично поєднує в собі предметність і нумеральність [15, с. 29]. Мовна категорія кількості набуває функціонально-семантичного статусу, адже проявляється за допомогою різнорівневих одиниць мовної системи. Тому вивчення засобів реалізації поняття кількості на рівні морфології,

лексики, словотвору становлять неабиякий інтерес в аспекті сучасних лінгвістичних досліджень. **Об'єктом** нашого дослідження стали складні прикметники з першим числівниковим компонентом, виявлені в пам'ятках XI – XIII ст.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питанню вираження поняття кількості в мові присвячено багато робіт, здійснених дослідниками в галузі мовознавства. Це праці Г.П. Арполенко, К.Г. Городенської, Г.Х. Щербатюк, І.Р. Вихованця, А.П. Загнітка, Т.Б. Лукінової та ін. Не оминули увагою вчені й композитні деривати з першою числівниковою основою в сучасній українській мові. Зокрема, З.П. Олійник [10] та О.О. Селіванова [12] вивчали їх у зіставленні з моделями російської мови, С.А. Бронікова складні слова з першою числівниковою основою розглядала у функціонально-семантичному полі квантитативності [1]. Структуру та семантику складних прикметників зі значенням кількості досліджували Н.Ф. Клименко [5; 6], О.І. Мізіна, О.А. Олексенко [9]. Однак вивчення цієї проблеми в діахронному аспекті майже не отримало висвітлення в науковій літературі. Серед найбільш значущих – праці Т.В. Ісупової (Салерно) [4; 11], присвячені дослідженню складних прикметників з основою числівника *два* в російській мові XI – XX ст., невеликі розвідки В.В. Іванова на цю ж тему [3]. В українському мовознавстві ця проблема залишилася поза увагою лінгвістів. Тому запропоноване дослідження є надзвичайно актуальним.

Мета нашої статті – це семантико-структурний аналіз складних прикметників з першою числівниковою основою, виявлених у пам'ятках української мови XI – XIII ст. Реалізація поставленої мети передбачала виконання таких **завдань**: 1) виявити у пам'ятках давньорусько-української мови складні

прикметники з першим числівниковим компонентом; 2) згрупувати їх залежно від значеннєвого ряду числівників; 3) визначити семантику, структуру та стилістичні особливості кожної групи.

Кількісні відношення, об'єктивні й конкретні у своїй основі, у пізнавальній практиці відображаються як точно, так і приблизно. Відповідно до цього аналізовані квантитативні семи, чи лексеми з кількісним значенням, поділяємо на дві групи. До першої групи належать слова, що вказують на точне числове значення (композиції, першою основою яких виступає кількісний, порядковий чи збірний числівник), до другої – ті, які співвідносяться з приблизними кількісними характеристиками об'єктів, явищ, процесів (композиції, утворені на основі сполучення неозначено-кількісного числівника з іменником або дієсловом).

Найбільшу групу серед виявлених у пам'ятках похідних становлять композиції, що ґрунтуються на словосполученні кількісного числівника та іменника. Вони здебільшого відзначаються семантичною прозорістю і, як зазначає Н. Ф. Клименко, вказують на кількісні ознаки предметів (у широкому розумінні), які є їх складовими частинами [5, с. 23]. Це може бути:

1) кількість: *дъвобогъ* (СДРЯ ІІІ, 111), *дъвобрачьныи* (112), *двоікрывьныи* (Срезн. І, 641) / *дъвокрывьныи* (СДРЯ ІІІ, 115), *дъвогласнь* (112), *дъвоименитыи* (114), *дъвооухыи* (116), *дъвоазычьныи* (116), *двоіногыи* (Срезн. І, 640), *двозърньныи* (641), *дволиствьныи* (641), *двоножьныи* (642), *двоплодьныи* (642), *платигривеньныи* (Срезн. ІІ, 1795), *седмеросвътъильныи* (Срезн. ІІІ, 321), *седмобратьныи* (321), *четвероконьчьныи* (1505), *четвероличьныи* (1506), *четвероногыи* (1506), *четвероножьныи* (1507), *четверообразьныи* (1507), *четвероскутъныи* (1507), *четыриногыи* (1514), *шестокрилъ* / *шестокрилъныи* / *шестокрылатыи* (1589), *десатьстроуньныи* (СДРЯ ІІ, 462);

2) частина чого-небудь: *пятьчисльныи* (СДРЯ ІХ, 432), *седмочисльныи* (Срезн. ІІІ, 321), *седмочисльныи* (322), *тричастьныи* (1000), *тричисльныи* (1000), *четверочисльныи* (1507), *четыридесатчисльныи* (1514);

3) міра ознаки (вага, об'єм, довжина тощо): *двусаженныи* (Срезн. І, 648), *тривърстьныи* (Срезн. ІІІ, 993), *сътократьныи* (846), *трикратыи* (997), *трилакотьныи* (997), *тысацькратыи* (1075), *дъвооунькыи* (СДРЯ ІІІ, 116);

4) часові проміжки: *осмодъневнь* (СДРЯ VI, 172), *пятьльтъныи* (СДРЯ ІХ, 430), *сътолтъныи* (Срезн. ІІІ, 846), *тридъневньныи* (994), *трильтъныи* (998), *четверодъневньныи* (1505), *четыридесатидъневньныи* (1514);

5) форма організації об'єкта, вираженого мотивувальним іменником: *двоконьныи* (Срезн. І, 641), *сътограньныи* (Срезн. ІІІ, 845), *тригребъ-*

ныи (993), *тристъльньныи* (999), *трокугълньныи* (1001), *четвероколесньныи* (1505), *четвероконьныи* (1505), *четвероугълньныи* (1507) та ін.

Н. Ф. Клименко виділяє чотири типові формули тлумачення складних прикметників з кількісним значенням:

1) «який має»: *дъвоименитыи* (СДРЯ ІІІ, 114) «який має два імені», *седмобратьныи* (Срезн. ІІІ, 321) «який має сім братів»;

2) «який складається»: *пятьчисльныи* (СДРЯ ІХ, 432) «який складається з п'яти», *четвероскутъныи* (Срезн. ІІІ, 1507) «який складається з чотирьох шматків тканини»;

3) «який є мірою»: *тривърстьныи* (Срезн. ІІІ, 993) «який є мірою в три версти», *дъвооунькыи* (СДРЯ ІІІ, 116) «який є мірою в дві унції»;

4) «який триває»: *пятьльтъныи* (СДРЯ ІХ, 430) «який триває п'ять років».

Такі прикметники мають в основному пряме значення – вказують на точну кількість чого-небудь у предметів, явищ тощо – і є стилістично нейтральними. Наприклад: *чая тридневногъ въскресенія* (XII К. Тур. Сл., 322), *уже четвъродневно умърша* (314), *на ѱвращениє четвероногъ птица могуци* (912 / 1425 ПВЛ, 16), *и песь родиса шестоногъ* (1065 / 1425 ПВЛ, 61 зв.), *добръ пойте ему съ въсклицаниєм въ десятиструннь псалтыри* (XIII / 1554 КПП, 588), *скопа печерку малу, двусажену* (1051 / 1377 ПВЛ, 52 зв.).

У пам'ятках XI – XIII ст. засвідчені також випадки використання складних прикметників із переносним значенням. Метафоризація значення прикметника загалом відбувалася шляхом метафоризації числівникового компонента. Насамперед це пов'язано з віруваннями слов'ян. У давньому світі числа, крім основного, мали ще таємне, містичне значення, на якому великою мірою будувалася езотерична система знань наших предків. Такий символічний нумералізм проявив себе і в процесі словотворення складних прикметників, що відбулося на семантиці похідних одиниць.

Серед виявлених композицій переносне значення мають прикметники з числівниками *дъва* / *дъвъ*, *триє* / *три*, *съто*, *тысаеча* у ролі першої частини складного слова. Зокрема, числівники *съто* і *тысаеча* починають вказувати не стільки на точну кількість, скільки на приблизну, дуже велику. Наприклад: *сътократьныи* (Срезн. ІІІ, 846), *сътожрътъвеныи* (845), *тысацькратыи* (1075).

Основне значення прикметників з числівником *дъва* / *дъвъ* – передача ознаки «на основі виділення двох ознак означуваного слова, названих твірним іменником» [4, с. 5]: *дъвобрачьныи* (СДРЯ ІІІ, 112) «який мав два шлюбів», *дъвоименитыи* (114) «який має два імені», *дъвокрывьныи* (115) «двоповерховий», *дъвооухыи* (116) «який має два вуха (про чашку)». Такі прикметники утворювалися на

основі сполучення числівника *два* і конкретного іменника та мали виключно кількісну семантику. Наприклад: *вы створите собѣ храмы двокровны* (ГБ XIV, 123 г), *полны стѣгны стѣае двокровнии храми и трекровнии* (176 г), *овѣмъ оубо много нѣка сытость. воды намъ. и до пѣенства вина двоохыае чаши* (ГБ XIV, 99 в).

Поєднання числівника *два* з абстрактним іменником призводило до втрати числівником кількісного значення. У таких випадках роль структурного компонента *дво-* полягала у «вираженні протиставлення, суперечливості явищ, названих мотивувальним іменником» [11, с. 114], а значення самого прикметника – це результат семантичної взаємодії лексем у межах співвідносної ідіоми. До таких композитів належать *двожвѣтърънь* (СДРЯ III, 112) «сумнівний», *двоуразоумьнь* (115) «невизначений, лукавий», *дводушиивыи* (639) «котрий має сумніви», *двомысливыи* (641) «двоєдушний», а також прикметник *двоазычыныи* (СДРЯ III, 116), котрий поряд із прямим значенням «який розмовляє на двох мовах» міг означати «лукавий». Вони мотивуються сполученнями *двѣтъ вѣры, два разоума, двѣтъ доуши, двѣтъ мысли*. На думку Т.В. Салерно, у результаті семантичної взаємодії цих іменників з числівником *два/двѣтъ* відбувається переосмислення їхнього значення, в наслідок якого композити отримують семантику «моральна позиція у протиставленні своїй протилежності», а *два/двѣтъ* поряд із цими іменниками використовується абстраговано від свого лексичного значення «вказівка кількості» і стає знаком протилежності, контрасту, суперечливості понять, виражених мотивувальним іменником [11, с. 116]. Отже, у цьому разі яскраво виявило себе давнє метафоричне значення числа *два* як символу протилежних, суперечливих начал, адже все у світі має своє друге обличчя, свою протилежність.

Описана група складних прикметників мала не тільки переносне значення, але й була стилістично забарвленою. Більшість із них була церковнослов'янського походження (часто кальками з грецької) і, позначаючи неморальне поєднання в одній особі різних емоцій і життєвих настанов, вживалася, на думку В.С. Іванова, переважно у християнській лексиці, котра описує та ганьбить людські недоліки [3, с. 101]: *мниши бога двовѣрна?* (XIII / 1554 КПП, 618), *въ друуга мѣсто не боуди врагъ. Има бо лоукаво поношение. <на>слѣдитъ. тако и грѣшныи и двоазычыи. Дша лоукава погоуби<тъ> сътворишааго* (Ізб. 1076, 136 зв.).

Трійка у давніх слов'ян була символом світової єдності, формулою творення світу та моделі Всесвіту, центром якого було Сонце: *трисолнечныи* «який сіяє світлом трьох сонць» – *на свѣтъ трислнчнаго божества* (1037-1050 / XV Іл., 194

а). Тільки *три* приводить до єдності, до органічно єдиної одиниці. Протилежні начала об'єднуються і знаходять свою злагоду в третьому – синтезі, котрий у християнстві втілюється в образі Святої Трійці (Отець, Син, Святий Дух). Єдність тіла та душі в людині й церкви, три іпостасі – це догмат Трійці. Так число три стає священним числом християнства. З'являються й складні слова, котрі відображають вірування наших предків: *триєдинныи* (Срезн. III, 995) «який становить триєдність», *триличныи* (998) / *триобразныи* (998) «який являється в трьох образах», *триипостасьныи* (1000) «який має три іпостасі», *трисъставныи* «який має три іпостасі». Наприклад: *свѣтлостию трисъставнаго божества озарении быхом* (XIII / 1554 КПП, 456). І хоча *три-* у кожному з названих випадків передавало кількісне значення, але воно було безпосередньо пов'язано з Святою Трійцею. Це стало передумовою розвитку у нього метафоричного значення. Оскільки Трійця являлась своєрідним ідеалом світобудови, була символом чогось найвищого, найправильнішого, то *три* як її символ отримує здатність передавати найвищий ступінь вияву ознаки. Наприклад: *трисвѣтыи* (Срезн. III, 998) – це не просто «святий», а «пресвятий», *трѣклятыи* – «проклятий» (з відтінком підсилення), адже найстрашніше – бути тричі проклятим, *трѣблаженъ* «преблаженний»: *трѣблажени не видѣвише вѣровавше* (1106-1108 / 1495 ХД, 114), *оканьный ч(с)тныи отче трѣблѣжныи пастуше* (1117 / 1377 ПМ, 84 зв.), *трѣклятыи Святотѣлкѣ* (XII-XIII Ск. БГ, 284), *трѣклятыи прииде съ множествѣмъ печенѣгъ* (296), *блаженъ и трѣблаженъ сподобивыйся положень быти* (XIII / 1554 КПП, 422). *Трь-* як формант найвищого ступеня прикметників застосовувався і в старослов'янській мові *трѣблаженъ, трѣвсличствѣнь*, і в сучасній російській мові *тресвятой, тресветлый* [2, V, с. 637].

Своєрідне переосмислення значення отримав і прикметник *четвероногыи* (Срезн. III, 1506), який у пам'ятках XI – XIII ст. використовується на позначення тварин, на відміну від плазунів, птахів тощо, дуже часто субстантивуючись: *на вѣращение четвероногъ птица могуши* (912 / 1425 ПВЛ, 16), *что лва злѣи в четвероногих* (к. XII / XVII ДЗ, 419), *исполнь сушу четвероногих и всякого гада* (1106-1108 / 1495 ХД, 80). Цікаво, що таке значення зберігається і в сучасній українській мові – «який має чотири ноги» [13, XI, с. 368], а сам прикметник вживається як субстантивований синонім тварин.

На позначення одиничності у складних прикметників використовувалися компоненти *ино-* та *єдино-*. Частина *ино-* (**ino-*) походить з праслов'янського *(j)inъ, що первісно означало «один», а згодом розвинуло значення «інший», котре й закріпилося за названою одиницею. Давня семантика

названого компонента збереглася тільки у ст/сл. *иночадъ, инорогъ* та рос. *инок, иноходь, иноходец* [2, II, с. 304]. У пам'ятках давньорусько-української мови виявлено прикметник – запозичення з церковнослов'янської мови *иночадыи* (СДРЯ IV, 160) «який мав одну дитину»: *иночадыи снъ сынъ* (1283 ЄС, 2), *въ има иночадаго сѣна бжъсае* (5 зв.), *како оубо можете вѣровати. славою отъ члѣкъ приѣмлюште. славы же аже отъ иночадаго не ищете* (Ізб. 1076, 33 зв.-34), *ако иночадыи сынъ и ѿца видѣти не можетъ ни дѣхъ стѣи сѣна ни ангѣл дѣха ни члѣци ангѣла* (ГА, 190 б).

Частина *єдино-* поряд зі значеннями «єдиний», «однаковий, спільний для кого-, чого-небудь» вказувала також на кількісний вияв ознаки, а саме на її одиничність: *єдиногласнъ* (СДРЯ III, 187) «одномовний», *єдинопднъныи* (188) «який триває один день», *єдинокрильнъ* (189) «з одним крилом», *єдинопояснъ* (192) «з одним поясом, легко озброєний», *єдинопдльсьныи* (195) «який складає одне тіло, одне ціле» *єдинооутробъныи* (195) «народжений однією матір'ю», *єдиночастъныи* (Срезн. I, 816) «який складається з однієї частини». Наприклад: *и быша члѣци мнози и єдиногла(с)ни* (986 / 1425 ПВЛ, 35 зв.), *єдинокрильнъ бо орѣль възлетѣти на высоту не можетъ* (СДРЯ III, 189), *его же въ книга(х) цр(с)тви обрѣтаю добропоясны. и єдинопоясны зовомы. воины пошемы. о єдино(м) оболче(н)и* (ГБ XIV, 67 б).

Усі виявлені в обстежених пам'ятках описані прикметники-композиції, за винятком *треблаженъ, трѣклятыи*, використовували іменник як другу частину складного слова.

Складні ад'єктиви кількісної семантики, тобто з прямим лексичним значенням, утворювалися за такими трьома схемами:

1) числівникова основа + інтерфікс + конкретний іменник + суфікс *-ьн-*: *пятьлѣтнъныи* (СДРЯ IX, 430), *десятьстроунъныи* (СДРЯ II, 462), *двоазычъныи* (СДРЯ III, 116), *двогласнъ* (112).

2) числівникова основа + інтерфікс + конкретний іменник + суфікс *-евьн-*: *осмодьневьнъ* (СДРЯ VI, 172), *тридьневьныи* (Срезн. III, 994), *четверодьневьныи* (1505), *чтыридесатидьневьныи* (1514). Суфікс *-евьн-* використовувався для утворення складносуфіксальних прикметників від другої основи *дьнь*. Поряд з такими формами існували похідні з суфіксом *-ьн-*, наприклад, *осмодьнъныи* (СДРЯ VI, 172), які відрізнялися від них не тільки структурно, але й семантично. Прикметники, котрі містили у своєму складі суфікс *-евьн-*, вказували на часовий проміжок і мали значення «той, який триває певну кількість днів, названу числівниковим компонентом». Прикметники з суфіксом *-ьн-* означали «той, який відбувається на день, названий числівниковою основою». Наприклад, *осмодьневьнъ* «який триває вісім днів», *осмодьнъныи* «який відбувається на восьмий

день». Як бачимо, у першому випадку в процесі словотворення брав участь кількісний числівник, а в другому – порядковий. Тип словотворення, де роль першої основи виконує порядковий числівник, у давньорусько-українській мові був розвинутий досить слабо, а в обстежених пам'ятках, окрім названого ад'єктива, ми виявили похідні тільки на *първо-*.

3) числівникова основа + інтерфікс + конкретний іменник + нульовий суфікс: *двооухъныи* (СДРЯ III, 116), *двоєногъныи* (Срезн. I, 640), *четвероногъныи* (Срезн. III, 1506), *чтыриногъныи* (1514), *шестокриль* (1589), *шестоногъ* (1065 / 1425 ПВЛ, 61 зв.). Названі складносуфіксальні прикметники утворювалися переважно від іменників назв частин тіла людини чи тварини. Однак така модель у давній українській мові ще не була остаточно закріплена, про що, зокрема, свідчить паралельне існування складносуфіксальних і складносуфіксальних похідних, утворених від однієї твірної основи: *четвероногъныи* (Срезн. III, 1506) – *четвероногъсьныи* (1507), *шестокриль* – *шестокрильсьныи* – *шестокрилатъныи* (1589).

Одиничними є випадки використання інших суфіксів, зокрема *-ит-* (*двоиименитъныи* (СДРЯ III, 114)) чи *-ат-* (*шестокрилатъныи* (Срезн. III, 1589)).

Складні ад'єктиви з метафоричним значенням утворювалися від абстрактних іменників за двома схемами:

1) числівникова основа + інтерфікс + абстрактний іменник + суфікс *-ьн-*: *двоєвѣгърьнъ* (СДРЯ III, 112), *дворазоумьнъ* (115), *двогнѣвьныи* (Срезн. I, 639);

2) числівникова основа + інтерфікс + абстрактний іменник + суфікс *-ив-*: *дводушивъныи* (Срезн. I, 639), *двомысливъныи* (641).

Прикметники *треблаженъ, трѣклятыи* утворені поєднанням числівникової основи *трѣ-* (*трѣ-*) та другої дієслівної основи за допомогою суфікса *-ьн-* чи нульового суфікса відповідно.

У процесі творення складних прикметників із кількісним значенням брали участь числа першого десятка (*дѣва/дѣвъ, триє/три, чтыре/чтыри, пѣть, шесть, семь, осмь, девѣть, десѣть*), *чтыридесѣть, сѣто, тысяча*. Традиційно числівники включалися в структуру складного прикметника у вигляді основи, яка поєднувалася з іншою основою за допомогою інтерфікса.

Від числівника *дѣва/дѣвъ* утворювалися три форми: *дво-*, *двоє-* та *дву-*. Початковий елемент *дво-* містив виділену зі словоформи родового відмінка *двоу* основи *дв-* та інтерфікса *-о-*. На ранніх етапах розвитку давньої русько-української мови прикметники на *дво-* були кальками з грецької мови. Про це, на думку Т.В. Ісупової, дає підстави говорити регулярність відповідності першого елемента іншомовного оригіналу та давньорусько-у-

країнського *дво-* [4, с. 5]. Тому дослідниця називає прикметники на *дво-* «зразками церковної книжності» [4, с. 7]. Однак пізніше така словотвірна модель стає продуктивною, і за її допомогою починають утворюватися прикметники на основі власного мовного матеріалу, наприклад *двооухий* (СДРЯ III, 116), *двооуцький* (116), котрі не пов'язані з іншомовними еквівалентами. Широке використання композитів з основою *дво-*, поширення їх у текстах часів Київської Русі мало великий вплив на формування моделей з іншими числівниками у ролі першої основи. За аналогією до них з'являються прикметники на *шесто-*, *седмо-*, *осмо-*, де в сучасній мові використовується інтерфікс *-и-*: *шестокриль* (Срезн. III, 1589), *седмобратьний* (321), *осмодьневнь* (СДРЯ VI, 172), а також – *сьто-*: *сьтограньний* (Срезн. III, 845).

Походження елемента *двою-* на сьогодні залишається не цілком ясним. На думку Т.В. Ісупової, він складався з виділеної із словоформи родового відмінка *двою* основи *двој-* та інтерфікса *-е-* [4, с. 7], наприклад, *двоюногий* (Срезн. I, 640), *двоюкротный* (640), і був суголосним до форми збірного числівника. Аналіз текстів, у яких починаючи з XV ст. фіксуються прикметники на *двою-* (ділова документація, літописи), дав дослідниці підстави говорити про приналежність цієї лексики до того мовного шару, котрий відображав усну загальнонародну мовну практику [4, с. 7]. На думку Т.В. Ісупової, такі форми існували задовго до їх використання в текстах, однак проникнення їх у літературну мову з якихось причин було ускладнене [4, с. 7].

Водночас необхідно звернути увагу на те, що ще в праслов'янській мові існували прикметники з числівниковими коренями першого десятка і з формантами *-oj-* (**дъвојь*, **тројь*, **обојь*) і *-er-* / *-or-* (**četverь* / **četvorь* – **desęterь* / **desętorь*). На думку Т.Б. Лукинової, такі числівникові утворення відбивають один із найдавніших етапів розвитку уявлень про число та кількість у слов'ян [7, с. 243] і належать до давнього, праслов'янського шару лексики. Вони вказували лише на позначення кількості конкретних предметів, а згодом на сукупність неоднорідних, чимось неоднакових предметів. Вузкість семантики спричинила витіснення таких форм кількісними числівниками, котрі здатні виражати абстрактне число або «узагальнену» кількість і становлять вищий ступінь абстракції [7, с. 242]. Тому збірні числівники, хоча і підтримувалися живорозмовною практикою давніх русичів, на що вказує і Т.В. Ісупова, поступилися місцем у книжній мові кількісним.

Існування форми *двою-* було підтримано утвореними за аналогією словоформами *трою-*, *четверо-*, *семеро-*. Наприклад: *троюгубный* (Срезн. III, 1001), *четвероколосьный* (1505), *седмеросвѣтильный* (321). Така модель стала

панівною в утворенні складних прикметників із числівником *четыре/четыри* у ролі першого компонента.

Початкові елементи *дву-/двою-* використовувалися дуже рідко, хоча ця форма є досить давньою. Про це, зокрема, свідчить прикметник *двоюрідный*, утворене від сполучення *двою родоу* [2 II, 19]. Загалом для прикметників з основами числівників *два/двѣ*, *триє/три*, *четыре/четыри* процес засвоєння структурного компонента, формально ідентичного словоформі родового відмінка, ускладнювався граматичною близькістю цих числівників із прикметниками в системі давньорусько-української мови. Як зазначає Т.В. Ісупова, «прикметники ніколи не були представлені в структурі композитів у флективному варіанті. Традиційно прикметники включаються в структуру складного слова у вигляді основи, з'єднаної з наступною основою інтерфіксом» [4, с. 4]. Тому ми маємо форми *тр-и-*, *тр-е-* / *тр-ь-*, *четыр-и-*: *тричастный* (Срезн. III, 1000), *четыриногий* (1514). Використання інтерфікса *-и-* серед названих числівників найбільш характерним було для творення складних прикметників з числівниковою основою *триє/три*, для *четыре/четыри*, як уже зазначалося, переважала форма, співзвучна з формою збірного числівника *четверо-*.

У числівника *пять* використовувалися форми *пяти-*, яка характерна і для сучасної української мови: *пятигубный* (Срезн. II, 1795), а також *пять-*: *пятьчисльный* (СДРЯ IX, 432). Форми на *-ь* були властивими також для числівників *десять-*, *тысяць-*: *десятьстроунный* (СДРЯ II, 462), *тысяцькраты* (Срезн. III, 1075).

Існування паралельних варіантів першої числівникової основи, відсутність єдиної усталеної моделі творення такого типу похідних свідчили про те, що в період давньої русько-української мови проходить тільки процес формування словотвірного типу композитних ад'єктивів із кількісним значенням. Визначальну роль у цьому процесі відігравали такі чинники: 1) вплив книжної традиції; 2) проникнення живорозмовних елементів; 3) аналогія.

Складних прикметників із порядковим числівником у ролі першої основи значно менше порівняно з попереднім різновидом. В обстежених пам'ятках виявлено тільки групу ад'єктивів на *първо-*, утвореного від основи порядкового числівника *първыи* «перший» та інтерфікса *-о-*. Найчастіше названі композити утворювалися на базі сполучення числівника і дієслова та суфікса *-ьн-*. Отже, були складносудісальними. І мали значення «той, який відбувається першим, раніше за всіх»: *първоытѣный* (СДРЯ IX, 358) «який був першим», *първозданыи* (362) «створений першим», *първородѣный* (367) «народжений першим», *първозваныи* (362) «названий першим»,

първоствореныи (368) «створений першим». Усі названі композити мали релігійну семантику і використовувалися на позначення поняття «початковий, первісний». Наприклад: *въгдѣ и инѣ свѣ(т) имже ѿгнаса първобытнаа тма* (ГБ XIV, 26 б), *първозданаго Адама глава* (1106-1108 / 1495 ХД, 36), *Адамъ когда първозданный женѣ покорилося* (XIII / 1554 КПП, 544), *раздрушиша тма първородна глѣмаа* (ГБ XIV, 63 в).

Ще одна група прикметників-композитів із другою дієслівною основою мала значення «той, про якого вже йшла мова; вищезгаданий»: **първоглаголаныйи** (СДРЯ IX, 358), **първописаныи** (366), *и смѣшивают с първореченнымъ древом* (1106-1108 / 1495 ХД, 30).

Складні прикметники, які ґрунтуються на сполученні порядкового числівника *първыи* та іменника, вказували на «порядковий номер (1 комп.) того, що позначено 2 комп.» [6, с. 102], а саме:

1) «який стосується чого-небудь першого за рахунком»: **първачадьныи** (СДРЯ IX, 369) «перша дитина»;

2) «початковий»: **първоначальныи** (СДРЯ IX, 365), **първообразныи** (366);

3) «той, який є початком чогось, що названо другою основою»: **първосвѣтълыи** (СДРЯ IX, 367) «той, від якого почалося світло».

За структурою це були складносуфіксальні (-*ьн-*) чи складнонудьсуфіксальні похідні.

У процесі творення композитних прикметників із кількісним значенням поряд із кількісними та порядковими числівниками могли також брати участь неозначено-кількісні (*мъного*, *мало*). Перша частина *мъного-* вказувала, за визначенням Н.Ф. Клименко, на приблизно велику кількість [5, с. 28], неозначено велику кількість [5, с. 38]. За походженням це були старослов'янські, котрі досить послідовно відображали грецькі смислові моделі у відношенні до початкового *πολύ*: **мъногообразнь/мъногообразныи** (СДРЯ V, 65) – *πολυτρόπων* «який має багато образів»: **многообразныа сие ризы** (XIII / XIV КПП, 168 а), на що вказує і С.О. Нікіфорова [8]. Початкове слов'янське *мъного-* вибиралося перекладачем відповідно до семантики слова *мъного* – *псл.*тъпогъ* «багато, численно» [17, с. 229–231].

Однак уже в ранніх давньоукраїнських текстах спостерігається застосування композитів такої структури, утворених на власне слов'янському ґрунті: **мъногобожьныи** (СДРЯ V, 59), **мъногвременьныи** (60), **мъноговѣтъвьнь** (60), **мъноговещьныи** (60), **мъногодьневьнь** (61), **мъногольтъныи** (63), **мъногплодьныи** (67), **мъногочисльнь** (73), **мъногочадьныи** (73), **мъногоцвѣтъныи** (72). Чисельність вияву ознаки в таких випадках підкреслювалася конкретним значенням смислової основи (іменники *время*, *день*, *плодь* та ін.), а також прислівниковим значенням основи *мъного* («ба-

гато»), що також вказувала на множинність вияву ознаки, а не на його інтенсивність. Наприклад: **мъноговещьныа имуща раны** (1093 / 1377 ЛЛ, 74), *и мирную державу и цр(с)тво ч(с)тъно и многолътно во вса вѣки вѣкомъ аминъ* (1175 / 1425 ЛЛ, 209 зв.), *и дресеса многоплодовита овощнаа стоать* (1106-1108 / 1495 ХД, 48), *и нивы многоплодны* (66), *земля добра и многоплодна* (54), *нивы многоплодовиты* (86).

Структурно такі композити належали до складносуфіксальних і творилися за двома схемами:

1) *мъного-* + іменник + суфікс *-ьн-*;

2) *мъного-* + іменник + суфікс *-овит-*.

Прикметник **мъногглаголивыи** (СДРЯ V, 61) «який багато говорить» утворений на основі сполучення неозначено-кількісного числівника *мъного* та дієслова *глаголити* за допомогою суфікса *-ив-*: *идоша на многоглаголиваго Володимирка* (1144 / 1425 ЛЛ, 116 зв.). Він передавав міру виконання дії.

Особливістю описаної групи прикметників-композитів є те, що іменники, поєднані з основою *мъного-*, можуть бути перелічені [5, с. 39] і вступають в антонімічні відношення з кількісними числівниками або неозначено-кількісним числівником *мало*. Наприклад: **мъногдьневьнь** (СДРЯ V, 61) – **осмодъневьнь** (СДРЯ VI, 172), **мъногольтъныи** (СДРЯ V, 63) – **пятьлътъныи** (СДРЯ IX, 430) – **малольтъныи** (СДРЯ IV, 496), **мъногплодьныи** (СДРЯ V, 67) – **двоплодьныи** (Срезн. I, 642), **мъногочисльнь** (СДРЯ V, 73) – **пятьчисльныи** (СДРЯ IX, 432).

Ад'єктивні композити з першим компонентом *мало-* реалізували значення «у невеликій кількості, небагато» (у широкому смислі). Виявлені у пам'ятках композити передавали: 1) часові ознаки, а саме недовготривалість дії, наприклад: **маловременьныи** (СДРЯ IV, 494), **малольтъныи** (496), *соуетнаго и маловременьна(ѣ) сего вѣка* (1147 / 1425 ЛЛ, 128 зв.), *житья сего маловременьнаго и мимотекущаго* (ЛЛ, 189);

2) ступінь вияву ознаки, а саме малу її міру: **малольпныи** (СДРЯ IV, 496) «незначний; який мало значить», **малосъмысльныи** (498) «який має мало розуму, нерозумний», **маловѣръныи** (494) «який сумнівається у вірі», *и глї маловѣръныи овши* (1200 / 1425 ЛЛ, 244 зв.), **малодоушьныи** (СДРЯ IV, 495) «слабовольний», *яко малодоушна блюдящася о преданїи града* (6743 / XVI ГВЛ, 668).

Такі композити утворювалися складносуфіксальним способом: основа числівника *мало* + іменникова основа + суфікс *-ьн-*.

Висновки. У пам'ятках XI – XIII ст. виявлено відносно небагато складних прикметників із першим числівниковим компонентом. У їх творенні брали участь кількісні числівники першого десятка, а також *съто*, *тысѣча*, порядкові, збірні, неозначено-кількісні числівники *мъного*, *мало*. Ком-

позити такої структури, як правило, мали пряме значення і вказували на кількісний вияв ознаки. Метафоризація семантики спостерігається здебільшого у прикметників з основою числівників *два/дваь* та *триє/три*, що пов'язано із символічністю цих чисел у слов'янських віруваннях. Саме ця група була стилістично маркованою та використовувалася переважно як оцінювальна лексика у релігійних текстах.

Творилися такі композити складносудіфкальним чи складнонудіфкальним способом на ос-

нові сполучення числівника з іменником. Зрідка у ролі другої основи було дієслово. Водночас варто наголосити, що в описуваний період ще не було усталеної моделі творення ад'єктивних композитів із першим числівниковим компонентом. Використання різних інтерфіксів, різних форм основи від одного й того самого числівника, різних способів творення від того самого числівниково-іменникового сполучення при творенні похідних яскраво свідчило, що в XI – XIII ст. тільки відбувається процес формування такої словотвірної моделі.

Література

1. Бронікова С.А. Функціонально-семантичне поле квантитативності в сучасній українській мові : автореф. дис. ... канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / С.А. Бронікова ; Одеський нац. ун-т ім. І.І. Мечникова. – Одеса, 2004. – 17 с.
2. Етимологічний словник української мови : у 7 т. / редкол.: О.С. Мельничук (голова) та ін. – К. : Наукова думка, 1982–2012. – Т. 1–5.
3. Иванов В.В. К семантической типологии производных от числительного «два» // Сокровенные мысли: Слово. Текст. Культура : сб. ст. в честь Н.Д. Арутюновой. – М., 2004. – С. 101–111.
4. Исупова Т.В. Развитие прилагательных с основой числительного два в истории русского языка : автореф. дис. ... канд. филол. наук : спец. 10.02.01 «Русский язык» / Т.В. Исупова ; Мин-во науки, высшей школы и технической политики РФ, Удмуртский государственный ун-т. – Ижевск, 1992. – 16 с.
5. Клименко Н.Ф. Взаємозв'язки кількісних прикметників з оцінними / Н.Ф. Клименко // Вибрані праці ; редкол. П.Ю. Гриценко та ін. ; упоряд. Є.А. Карпіловська, О.Д. Пономарів, А.О. Савенко. – К. : Бурого Д., 2014. – С. 22–43.
6. Клименко Н.Ф. Морфологічна будова композитів / Н.Ф. Клименко // Вибрані праці ; редкол. П.Ю. Гриценко та ін. ; упоряд. Є.А. Карпіловська, О.Д. Пономарів, А.О. Савенко. – К. : Бурого Д., 2014. – С. 83–111.
7. Лукінова Т.Б. Числівники в слов'янських мовах (порівняльно-історичний нарис) / Т.Б. Лукінова ; НАН України, Ін-т мовознавства ім. О.О. Потебні. – К. : Наукова думка, 2000. – С. 337–368.
8. Никифорова С.А. Формирование понятийной сферы «божественное» в русском языке: композиты с начальными все и много в древнерусской гимнографии / С.А. Никифорова [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://d.120-bal.ru/literatura/10220/index.html?page=11>.
9. Олексенко О. Структурно-семантичні та функціонально-стильові властивості нудіфкальних атрибутів : монографія / О. Олексенко, О. Мізіна. – Полтава ; Харків : Харківське іст.-філол. тов.-во, 2014. – 232 с.
10. Олійник З.П. Складні слова з початковим нумеративним компонентом в сучасних російській та українській мовах / З.П. Олійник // Проблеми словообразования русского и украинского языков : сборник статей. – Киев – Донецк : Издательское объединение «Вища школа», 1976. – С. 144–151.
11. Салерно Т.В. Сложные прилагательные с основой числительного два в древнерусском языке / Т.В. Салерно // Вестник Московского государственного университета – Лесной вестник. – 2002. – № 3. – С. 114–119.
12. Селіванова О.О. Складне слово : мовні моделі світу (основи зіставної композитології російської та української мов) / О.О. Селіванова. – Черкаси : Вид-во ЦНТЕІ, 1996. – 297 с.
13. Словник української мови : в 11 т. / за ред. І.К. Білодіда ; АН УРСР, Ін-т мовознавства ім. О.О. Потебні. – К. : Наукова думка, 1970–1980.
14. Тіора О.С. Категорія кількості в теоретичному вимірі / О.С. Тіора // Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Філологія. – 2015. – № 15. – Том 1. – С. 115–118.
15. Швачко С.О. Інтерлінгвальні аспекти фразеологічних одиниць в англomовному та україномовному дискурсах (на матеріалі числівників) / С.О. Швачко // Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка. – Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка. – 2011. – № 56. – С. 26–31.
16. Шемет В.Г. Префіксодні деривати на позначення кількості / В.Г. Шемет // Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова. Серія 10: Проблеми граматики і лексикології української мови. – 2014. – Вип. 11. – С. 159–163.
17. Этимологический словарь славянских языков : праславянский лексический фонд. – Выпуск 20 (*morzatzьjъ – *mъrsknqti) / под ред. О.Н. Трубачева. – М. : Наука, 1994.

Джерела ілюстративного матеріалу

- ГА – Книги временныхъ и образныхъ Георгия мниха // Истрин В.И. Хроника Георгия Амартола в древнем славянорусском переводе / В.И. Истрин. – Пг., 1920. – Т. 1. – 612 с.
- ГБ XIV – Григорий Богослов. Собрание творений : в 2 т. / [пер. Моск. дух. акад.]. – Мн. : Харвест – М. : АСТ, 2000. – Т. 1 : Слова. – 832 стр. – (Серия «Классическая философская мысль»).
- ГВЛ – Галицько-Волинський літопис : Дослідження. Текст. Коментар / ред. М.Ф. Котляр ; НАН України, Ін-т історії України. – К. : Наукова думка, 2002. – 400 с.
- ДЗ – Моление Даниила Заточника : [подг. текста, пер. с древнер., примеч. Д.С. Лихачева] // Повести Древней Руси XI–XII веков / сост. Н.В. Поньрко. – Ленинград : Лениздат, 1983. – С. 414–425.
- ЄЄ – Євсевієве Євангеліє 1283 року / підгот. Г.П. Арполенко [та ін.] ; відп. ред. В.В. Німчук ; НАН України, Ін-т укр. мови, Київ. слав. ун-т. – К. : КСУ, 2001. – 320 с. – (Пам'ятки української мови XIII ст. : серія канонічної літератури).

Изб. 1076 – Изборник 1076 года : Тексты и исследования / изд. подгот. В. С. Гольщенко и др. ; под ред. С. И. Коткова ; Институт русского языка АН СССР. – М. : Наука, 1965. – 1091 с.

Лл. – Розов Н.Н. Синаодальный список сочинений Иллариона – русского писателя XI в. / Н.Н. Розов // *Slavia, časopis pro slovanskou filologii*. – Praha, 1963. – Roč. XXXII. – Seš. 2. – S. 141–175.

КПП – Киево-Печерский патерик / [подг. текста, перевод и комм. Л.А. Дмитриева] // Памятники литературы Древней Руси : XII век / вст. ст. Д.С. Лихачева ; сост. и общ. ред. Л.А. Дмитриева, Д.С. Лихачева ; оформл. худ. В. Вагина. – М. : Худ. литература, 1980. – С. 313–626.

К.Тур. Сл. – Святого Кирила мниха слово о снятии тѣла Христова с креста и о мироносицах // Памятники литературы Древней Руси : XII век / вст. ст. Д.С. Лихачева ; сост. и общ. ред. Л.А. Дмитриева, Д.С. Лихачева ; оформл. худ. В. Вагина. – М. : Худ. литература, 1980. – С. 310–323.

ЛП – Ипатьевская лѣтопись. // Полное собрание русских лѣтописей / Императ. Археогр. Коммисия. – Т. 2 : Ипатьевская лѣтопись. – 2-е изд. – СПб. : Типографія М.А. Александрова, 1908. – XVI с. – 938 стлб. – 87 с.

ЛЛ – Лаврентьевская летопись // Полное собрание русских летописей / Постоянная Ист.-Археогр. Ком. АН СССР. – Т. 1 : Лаврентьевская летопись. – 2-е изд. – Ленинград : Изд-во АН СССР, 1926–1928. – VIII с. – 579 стлб.

ПВЛ – Повѣсть временныхъ лѣтъ // Полное собрание русских лѣтописей / Императ. Археогр. Коммисия. – Т. 2 : Ипатьевская лѣтопись. – 2-е изд. – СПб. : Типографія М.А. Александрова, 1908. – Стлб. 1–21.

ПМ – «Поученья» В. Мономаха // Полное собрание русских летописей / Постоянная Ист.-Археогр. Ком. АН СССР. – Т. 1 : Лаврентьевская летопись. – 2-е изд. – Ленинград : Изд-во АН СССР, 1926–1928. – Стлб. 240–256.

СДРЯ – Словарь древнерусского языка (XI–XIV вв.) : в 10 т. / АН СССР, Ин-т рус. языка ; [гл. ред. Р.И. Аванесов]. – М. : Русский язык, 1988–2012.

Ск. БГ – Княжеское житие. Сказание о Борисе и Глебе // Древняя русская литература : хрестоматия / сост. Н.И. Прокофьев. – М. : Наука, 1980. – С. 37–44.

Срезн. – Срезневский И.И. Материалы для словаря древне-русского языка по письменнымъ памятникамъ : у 3 т. / И.И. Срезневский. – СПб, 1893–1912.

ХД – «Хождение» игумена Даниила // Памятники литературы Древней Руси : XII век / вст. ст. Д.С. Лихачева ; сост. и общ. ред. Л.А. Дмитриева, Д.С. Лихачева ; оформл. худ. В. Вагина. – М. : Худ. литература, 1980. – С. 25–115.

УДК 811.161.2'373.612.2:004.81

Маркова О. І.

АНТРОПОМЕТАФОРА ЯК ЗАСІБ ВЕРБАЛІЗАЦІЇ КОНЦЕПТУ «ПАТРІОТИЗМ» У МОВІ ГАЗЕТИ «ДЗЕРКАЛО ТИЖНЯ»

У статті представлено результати дослідження антропометафори як засобу вербалізації концепту «патріотизм» у мові газети «Дзеркало тижня»: класифікація за тематичними групами ключових слів, що входять до відповідного метафоричного контексту, і за морфологічним виявом головного компонента.

Ключові слова: антропометафора, концепт, патріотизм, вербалізація.

Маркова О. І. Антропометафора как способ вербализации концепта «патриотизм» в текстах газеты «Зеркало недели». – Стаття.

В статье представлены результаты анализа антропометафору как способа вербализации концепта «патриотизм» в текстах газеты «Зеркало недели»: классификация по тематическим группам ключевых слов, входящих в соответствующий метафорический контекст, и по морфологическому проявлению главного компонента.

Ключевые слова: антропометафора, концепт, патриотизм, вербализация.

Markova O. I. Anthropometaphor as a means of verbalization of the patriotism concept in the language of the «Dzerkalo tyzhnya» newspaper. – Article.

The results of the study of anthropometaphor as a means of verbalization of the concept «patriotism» in the language of the «Dzerkalo Tyzhnya» newspaper are presented: classification by thematic groups of keywords that refer to the appropriate metaphorical context, and by morphological manifestation of the main component.

Key words: anthropometaphor, concept, patriotism, verbalization.

Нині в суспільстві спостерігається підвищений інтерес до феномену патріотизму, який містить у собі спонукальний складник, відіграючи провідну роль в об'єднанні індивідів для спільних, колективних дій. Передбачаючи наявність базових спільних цінностей, патріотизм у мові виражається через систему комплексної (культурно-ментально-мовної) одиниці – концепту.

За О.С. Кубряковою, концепт є оперативною одиницею пам'яті, відображеною у психіці люди-

ни; одиницею ментальних чи психічних ресурсів нашої свідомості й тієї інформаційної структури, яка відбиває знання та досвід людини у вигляді «квантів знання» [7, с. 90]. Концепт «патріотизм» породжений у свідомості, а продовжувати своє життя може й поза її межами, наприклад у текстах ЗМІ. З погляду мовознавства для його аналізу вимагається застосування комплексної методики дослідження, яка б поєднувала традиційні методи стилістичного, семіотичного й інших видів аналі-